

KELAM AÇISINDAN GÖSTERGE VE DİL

-1-

Recep ARDOĞAN

ed. Veysel KASAR

Kahramanmaraş
2022

kelam
YAYINLARI

Kelam XLII: *Kelam Açısından Gösterge ve Dil -1-*
Metodoloji dizisi: 9
Recep ARDOĞAN
KSÜ İlahiyat Fak., 3kelam@gmail.com
Kapak ve dizgi:
YAYINLARI
Baskı: 1
ISBN: 978-625-8386-29-5
Kahramanmaraş
2022

YAYINLARI
<https://3kelam.wixsite.com/klmyayinlari>
klmyayinlari@gmail.com
0 544 886 89 99

Atıf: ARDOĞAN, Recep, *Kelam Açısından Gösterge ve Dil -1-*,
ed. Veysel Kasar, klm Yayınları, Kahramanmaraş, 2022.

ÖN SÖZ

"O'nun ayetlerindendir, göklerin ve yerin yaratılışı, dillerinizin ve renklerinizin farklı farklı oluşu. Doğrusu, bilenler için ibretler vardır bunda." (Rûm 30/22.)

Yaratılış itibarıyla toplumsal - medeni bir varlık olan insanoğlu, hemcinsleriyle diyolojik ilişki kurma, iletişim ve etkileşimde bulunma ihtiyacı hisseder. O, iletişimde önce sesler, kelimeler ve el-kol işaretleri kullanmış, zaman içinde de görsel işaretlerden de yararlanabileceğini fark etmiş, olmalıdır. Yazı da resimden (resim yazı) kavram yazıya (ideogram) doğru bir evrim işlemiştir. İnsanın bilgi ve kültür dünyası zenginleştikçe bir yandan iletişimin farklı araçlarını icat etmiş diğer yandan varlık ve oluşu doğru okumaya ve hayatını zenginleştirmeye çalışmıştır. Süreç içinde anlam evrenine karşılık gelecek çeşitli diller icat etmeye; anlamları çeşitli araçlara örneğin söze, yazıya ve sembollerle kodlamaya yönelmiştir. Bunun yanında, varlık ve oluşun da bir dili vardır. İnsanın evreni işaretlerle doludur. Bu sebeple varlık ve işaretleri okuma-anlamlandırma, insan için hayati önemdedir.

Tüm İslam ilimleri, doğrudan veya dolaylı olarak dinî metinlerin anlaşılmasını hedefler. Delil-medlûl, gösterge-anlam, anlam-referans ilişkisini açığa çıkarma, kısaca anlama, İslam ilimlerinin temel meselesidir. Diğer açıdan ifade edersek, dinî metinler, aslında İslam ilimlerinin varlık hikmeti ve sebebidir.

İslam ilimlerinden kelim, aynı anda akli ve nakli iki temel kabul ederken dilsel ve dil-dışı göstergeleri, hakikate ulaşmanın araçları olarak görmektedir. Nakil ile İslam Peygamberi'nin (a.s.) Allah katından tebliğ ettiği, O'ndan da nesilden nesile nakledilen ilahî mesaj ve bunun (sözel ve pratik olarak) nebevî açıklaması; kısaca ayetler ve hadisler kastedilir.

Kelam bazı konuları salt akılla temellendirirken doğal ve tecrübî göstergelerden hareket eder. Diğer konularda ise nakli akıl ve ilim ışığında anlamlandırır ve nakilden çıkarsamalar yapar. Kelamla birlikte fıkıh ve hadis in oluşturduğu üçlü sacayağı da nassların anlaşılmasını, kendi açılarından konu edinir. İnterdisipliner bir alan olan tefsir ise salt Kur'an'ın anlaşılması üzerine odaklanır.

İslam ilimlerinin temelinde nassların bulunması ve bu ilimlerin ortaya koyduğu bilgilerin (hükümler) bunlara dayalı olması nedeniyle, dil, çok önemli bir konuma yerleşmektedir. Sözün sahibi, ilmi ve hikmeti sonsuz olan Allah olduğundan, sözle kastedilen mana neyse hakikat de odur. Bu nedenle naklin anlaşılması, hayati öneme sahip olup onu okumak, anlamak, dil aracılığıyla ve aklın hakemliğiyle olmaktadır. Bu nedenle İslam ilimlerinin önemli bir ilkesi, *dilsel delâleti* gerek usûl yönünden gerekse tekil meselelerde uygulama bakımından açıklığa kavuşturmadır. Fıkıh nasslarda yer alan hükümlerden yeni hükümlere geçmeye çalışırken hadis ilminin bir işlevi de nassları açıklamak ve onların nasıl tatbik edileceğini göstermektir. Özellikle hadis şerhlerin, metinleri okuma-anlamaya odaklandığı açıktır.

Bu durum, İslam ilimleri ile dil bilimleri ve interdisipliner alanlar olarak vaz', delâlet, göstergebilim, dil felsefesi arasında sıkı bir bağ olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu kitapta delâlet kavramı açısından bu ilimler ile kelam ilmi arasında karşılıklı ilişkinin nasıl oluştuğunu göstermeye çalıştık. Çünkü, metni anlama, salt metin içinden çıkan ya da bir inanç dünyasının çerçevesini asla aşmayan bir etkinlik değildir. Çünkü bir inanç dünyasının da dış bağlamları ve bir gösterge ekolojisi vardır. Metin bir inanç iklimine ait olsa da onu iyi anlama noktasında, dili, göstergeyi, anlamı ve anlamlandırmayı konu edinen bilgi ve düşüncelerden yararlanmak gerekir.

İslam ilim ve düşünce tarihinde kimi disiplinler ve inceleme alanları, başka kültür ve düşünce ekolleriyle bir ilişki olmaksızın, İslam toplumunun kültürel dinamikleriyle (insanın ve toplumun yapısı, İslam'ın ve ilahî metinlerin özellikleri sonucu) ortaya çıkarken kimi ilimler ve tartışma konuları, başka dinler, kültürler ve düşünce ekolleriyle etkileşimin sonucunda ve onlara verilen cevaplarla şekillenmiştir. Bu bağlamda dinî metin, kavram ve ilkeleri anlama çabası, İslam'ın iç dinamikleriyle ortaya çıkmakla birlikte özellikle yöntem açısından katkı sağlayacak haricî bilgi birikimlerinden de yararlanılmıştır. Çünkü, dinî metinleri okumada ve anlamlandırmada (haml, tefsir ve te'vil) en önemli husus, bunun bir kurallar manzumesi dâhilinde ilerlemesi, keyfiliğin yerine yöntemin, iddia'nın yerine delilin esas olmasıdır.

Geçmişte, bu metodolojiyi ortaya koyarken doğrudan veya dolaylı olarak zamanın bilgi ve kültür birikiminden yararlanıldığı gibi bugün de mevcut bilim ve düşünce birikiminden yararlanılmalıdır. Bu nedenle, yakın zamanlarda Batı'da gelişmeye başlayan göstergebilimin de kelam ilminin ilgi alanına alınması, metodolojik açıdan katkı sağlayıcı olacaktır. Bu çaba, dini anlamada ortaya konan yöntemlerin, karşılaştırmalı olarak göz-

den geçirilmesini sağlayacağı gibi, İslam ilimlerinin insanlığın bugünkü kültür mirasına kazandırılmasını da sağlayacaktır. Bu alanda bir deneme mahiyetinde olan bu kitapta, kelimelerin metodik alt yapısı ile göstergebilim arasında bir karşılaştırma yapılmaya; bugün için her ikisinin artıları ve eksikleri bir ölçüde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kitapta, iddialar ve tezler, araştırma ve kanıtların düzeyinden daima aşağıda tutulmuştur. Bu durum, aslında, şahsımızın genel bir tutumudur. Bununla birlikte, terimleri, tanımları, ilişkilendirmeleri, sınıflandırmaları vb. sık sık yeni baştan ele alma, okumalarımız boyunca edindiğiniz bilgiyi yeniden yapılandırma ihtiyacı duyduk. Doğrudan alıntılarda da dil açısından müdahale etme gereği duyduk. Bunun bir nedeni, semiyolojide dilin, literatürün, bilgilerin ve bunların tasnifinin yeterince olgunlaşmamış olmasıdır.

Bu kitapta bir yandan anlaşılır olmaya diğer yandan da bilimsel bilgiyi en açık şekilde iletmek için oluşturulmuş terimleri kullanmaya özen gösterdik. Bu nedenle, göstergebilim alanında bir gereklilik olmadan üretilen, bazen yerleşik bir kelimenin bozması olan anırtırma, belirtik, seslem, sözcelem, sözceleme, dışınlama, içinleme gibi kelimeleri kullanmak yerine güncel dili kullanmayı tercih ettik. Bunu yaparken, bilimsel bilgiyi doğru bir şekilde ifade etme amacının gerektirdiği terimler ile bir gereklilik olmadan, **"yapay bir dil oluşturarak bilim alanını dışarıdan ilim adamlarına kapama"** amacıyla oluşturulan jargon arasında ayırım yaptık. Örneğin, söz, kelime, lafız, mana gibi kelimeler varken, "sözcelem", "biçim", "içerik" jargonunu kullanmaktan kaçındık.

Burada belirtelim ki bir anlama karşılık gelen kelimeler mevcut iken sürekli yeni kelimeler üretmek, mevcut kelimelerin anlamını değiştirmek, bunu da ilmin statik boyutunu geliştirmekteki, daha açık ifadeyle, *bilgi üretmedeki açığı kapatmak* için yapmak, iki nedenle yanlıştır. İlk olarak insanların önünde öğrenecekleri çok şey, çok farklı disiplinler ve çok farklı bilgiler vardır. Sahte bilgilere ihtiyaç yoktur. İkincisi, çok fazla yeni kelime üretmek, Türkçe'nin yapısını bozacaktır. Oysaki "Kamus namustur." Bu kitapta sergilenen titizliği takdir etmek, elbette okuyucuya aittir. Bizler, çalışmanın ilim dünyasına yararlı olmasını ümit edebiliriz.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	3
--------------	---

İÇİNDEKİLER	6
-------------------	---

GİRİŞ	9
-------------	---

1. ESKİDEN YENİYE DELÂLET İNCELEMELERİ	9
1.1. FIKIH USÛLÜ	9
1.2. VAZ' İLMİ	11
1.3. GÖSTERGEBİLİM	15
2. MANTIK VE USUL İLİMLERİNDE DELÂLET KAVRAMI	25

1. İSLAM İLİMLERİNDE DELÂLET	29
------------------------------------	----

1.1. GENEL OLARAK (KAYNAĞI BAKIMINDAN) DELÂLET	29
1.1.1. TECRÛBÎ DELÂLET	32
1.1.2. AKLÎ-METAFİZİK DELÂLET	34
1.1.3. VAZ'Î (UYLAŞIMSAL)/SİMGESEL DELÂLET	35
1.1.3.1. Vaz'î Delâletin Temelleri	36
1.1.3.1.1. Vaz' ve Nakil	37
1. Lafzın Anlam İçin Vaz'ı (Asl-ı Vaz')	39
2. Lafzın Başka Anlama Nakli	42
2.1. İstilahî vaz'	43
2.2. Şer'î vaz'	43
2.3. Meczaz	44
1.1.3.1.2. İsti'mâl ve Kast	47
1.1.3.1.3. Haml/Fehm	48

1.1.3.2. Vaz'î Delâlet Türleri	49
1.1.3.2.1. Lafzî Olmayan Vaz'î Delâlet	50
a. Sesli tabii delâlet	50
b. Sesli akli delâlet	50
1.1.3.2.2. Lafzî Delâlet	51
1.2. LAFZÎ DELÂLET TÜRLERİ	53
1.2.1. KAPSAMI BAKIMINDAN LAFZÎ DELÂLET	53
1.2.1.1. Mutabakat Yoluyla Delâlet	53
1.2.1.2. Tazammun Yoluyla Delâlet	54
1.2.1.3. İltizam Yoluyla Delâlet	54
1.2.2. İSTİDLÂLİLİK YÖNÜNDEN LAFZÎ DELÂLET	63
1.2.2.1. Lafzın Doğrudan Delâleti: Mantûkun Delâleti veya Anlam	67
1.2.2.2. Lafzın İstidlalle Delâlet: Mefhûmun Delâleti veya Anlamın Anlamı	67
1.2.2.2.1. Mefhûm-i Muvâfakât	70
1.2.2.2.2. Mefhûm-i Muhâlefet	71
1.2.3. ANLAMIN AÇIKLIĞI YÖNÜNDEN LAFZÎ DELÂLET	72
1.3. KELAM SİSTEMATİĞİ YÖNÜNDEN DELÂLET	74
1.3.1. Zatî Sıfatları Gösteren Akli Delâlet	75
1.3.2. İlahî Adaleti Gösteren Akli Delâlet	76
1.3.3. Sem'îyyât ve Vaz'î Delil	78
2. SEMİYOLOJİK YAKLAŞIM	81
2.1. GÖSTERGE TERİMİ VE GÖSTERGENİN UNSURLARI	81
2.1.1. GÖSTERGENİN YAPISI	83
1.1. Gösteren	83
1.2. Gösterilen	84
1.3. Yorumlayan	87
2.1.2. OKUR/MUHATAP	90
2.1.2.1. Okurun Yönlendirilmesi	91
2.1.2.2. Okurun Öznelliği	105
2.1.3. GÖSTERGELERİN DAYANDIĞI ZEMİN: KODLAR	107
3.1. Paradigma ve Seçim	112
3.2. Sözdizimi ve Sözdizimsel Mana	115
2.1.4. GÖNDERGE	120

2.2. GÖSTERGE TÜRLERİ.....	121
1. Üçlü: Özellik - Genellik Açısından Gösterge Türleri.....	121
1.1. Nitel gösterge	121
1.2. Tekil gösterge	121
1.3. Kural Gösterge	122
2. Üçlü: Gösterilen İle İlişkisi Açısından Göstergeler	122
2.1. İkon (Görüntüsel Gösterge).....	123
2.2. Belirti/İndeks	125
2.3. Sembol (Simgesel İşaret)	126
3. Üçlü: Yorumlayıcı ile ilişkisi açısından gösterge türleri	133
3.1. Terim.....	133
3.2. Önerme	133
3.3. Çıkarım.....	133
2.3. "GÖSTERGE" VE "LİSAN-I HÂL"	134
2.4. DÜZ ANLAM VE YAN ANLAM TÜRLERİ.....	137
1. Düzanlam (Denotation)	138
2. Yananlam (Connotation).....	140

3. ANALİTİK YAKLAŞIM..... 153

3.1. ANLAM	153
3.2. GÖNDERGE	154
Anlam - Düşünce Farklılığı.....	159
Doğruluk	160
Bağlam ile Anlam ve Gönderge İlişkisi.....	163

SONUÇ..... 171

KAYNAKLAR 175

"Vaz' (وضع)", lügatte, [bir şeyi bir yere] koymak anlamına gelir. Daha geniş istilahta vaz', "bir şeyin bir şeye tahsis edilmesidir ki bunlardan ilki ne zaman söz konusu yapılması (ıtlak) veya algılanması (ihşas), ikincisinin anlaşılmasını sağlar."¹⁹ Konumuz açısından vaz' bir lafzın oluşumuna ve bir anlama delâletine kaynaklık eden sosyal bir olaydır. Lafzın manaya delâlet etmesi ise onun toplum tarafından bu mana için konulmuş (vaz'edilmiş), başka bir ifadeyle bu manaya özgülünmüş (tahsis edilmiş) olması ve tarafların lafzı bunu bilerek kullanmalarıyla olanaklıdır.

Vaz'ın kelim ve dil ilimlerindeki terim anlamı, lafzı manaya karşılık kılmaktır. Lafzı bir anlam için belirlemek, bir lafzı belli bir anlama işaret etme işlevine ayırmak, tahsis etmektir. "lafızların belli bir mânaya delâlet etmek üzere konulması, bir mânayı karşılayan sözcük olarak belirlenmesi" şeklindedir.²⁰ Başka bir ifadeyle, vaz' bir lafzın, söylenmekle ondan belli bir anlamın anlaşılmasının gerçekleşeceği şekilde anlama tahsis edilmesidir.

Vaz' ağızdan çıkan sese işlev kazandırmaktır. Çünkü kelim salt şöyle ya da böyle olmakla bir anlama delâlet etmez. Açıklaarsak, kelâmın medlûlüne delâleti hareketlerin delâleti gibidir. Uylaşımın bulunmaması durumunda onlar hiçbir şeye delâlet etmez; belli şekiller üzere onlarda uylaşım olunca, delil olur ve anlam ifade eder. Söz de bunun gibidir. Ancak söz, oluş ve ifade ediş genişliği açısından [simgesel] hareketlerden ayrılır.²¹

Vaz', toplumsal bir olaydır; lafzın manaya tahsisi üzerinde toplumsal uylaşım olmalıdır. Bu nedenle, "muvâda'a (مُوَاضَعَة)" terimi kullanılarak vaz' eyleminin paydaşlar tarafından yapıldığı; vaz'ın toplumsal olarak insanların karşılıklı uylaşımıyla gerçekleştiği dile geti-

¹⁹ Tanımda geçen "ıtlak" ile kastedilen, lafzın kullanılması ve mananın kastedilmesidir. "İhşas" ile kastedilen de lafzın kullanılmasıdır ve mananın kastedildiği "ıtlak"tan daha geneldir. el-Cürânî, *et-Ta'rifât*, 251-252.

²⁰ Fıkıhta hükümler konusunda vaz', şariat koyucu'nun 5 teklifi hükümden her biri için bir emâre belirlemesinden ibarettir. "Emâre" de sebep, şart veya mani olmak üzere üçe ayrılır. es-Senûsî, *"el-Hakâik fî Ta'rifâti Mustalahâti 'Ulemâi'l-Kelâm"*, 22. Teklifi (yüküm bildiren) hükümlerden farklı olarak bir durum için sebep, şart ve engel bildiren bu hükümler, "vaz'î hükümler" adını alır.

²¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XV, 160.

rilir.

Bir anlamı göstermek için konulan lafza, konulan/belirlenen anlamında “**mevzû**” (مَوْضُوع); lafzın kendisi için konulduğu/belirlendiği mânaya da “**mevzû' leh**” (مَوْضُوعُ لَهُ)” denir.”²²

Süreç içinde toplumun zihin dünyası geliştikçe, yani anlamların da ifadesine ihtiyaç duyulur. Bunun için yeni kelimeler vaz' edilebileceği gibi belli bir anlam için konulmuş kelimeler, onunla ilişkili başka anlamlar için de kullanılabilir. Yani belli bir anlama tahsis edilen lafız, o anlamla ilişkisini sürdürmekle birlikte başka bir anlam için kullanılabilir. Bu durumda şer'î vaz', örfî vaz', ıstilahî vaz' gibi türler ortaya çıkar. **Şer'î vaz'** ile dinî terimler, **ıstilahî vaz'** ile bir ilim veya meslek dalının terimleri ortaya çıkar. Lafzın vaz'î anlamını geçip aradaki bir ilişkiye binaen başka bir anlam için edebî sanat tarzındaki kullanımıyla da mecazlar ortaya çıkar.²³

Vâzi' (واضع): (anlam yükleyen), anlam için lafzı kodlayan; lafız ile mana arasındaki saymaca ilişkiyi sağlayan kimse veya toplum.

1. Lafzın Anlam İçin Vaz'ı (Asl-ı Vaz')

Lafız, vaz' sebebiyle/dolayısıyla manaya delâlet eden sestir.²⁴ Buna, semiyolojide olduğu gibi, "işitim imajı" demek de mümkündür.

Sözcükler, ilk başta yani ilk vaz' edildiklerinde (asl-ı vaz'ında) belli bir manaya delâlet eder. Yani **İlk vaz'** veya **aslî vaz'**, lafzın ilk kez bir mana için konulmasıdır. Buna bazen **Lügavî vaz'** denir. Buna bağlı olarak sözcüklerin "lügat anlamı"ndan (lügavî mana) söz edilir.

Kelimenin ilk vaz'ı tüm toplum tarafından uyluşım içinde gerçekleştirilir. Daha doğrusu vaz' üzerinde sonradan da olsa toplumsal uyluşım (muvâda'a) mutlaka sağlanır.

Lafızları mana için vaz'edilme ve başka manalara taşınma yönü açısından Gazzali önce ikiye ayırır: Lügavî lafızlar ve Şer'î lafızlar.

²² Fazlıoğlu, "Vaz", 577; Yıldırım, "Adudüddin el-İcî ve er-Risâletü'l-Vaz'ıyye", 78.

²³ Lafız anlam ilişkisi için bk. Şimşek, "Delalet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri", 88.

²⁴ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I, 31.

Lügavî lafızları de ikiye ayırır: Vaz'î ve Örfî. Bu ayrımı delâlet için yaparsak, aşağıdaki gruplandırma ortaya çıkar:

1. Lügavî delâlet

1.1. Vaz'î delâlet

1.2. Örfî delâlet

2. Şer'î delâlet

İslam ilimlerinde araştırma yöntemi açısından yapılan bu gruplandırmada vaz' **ilk vaz'** anlamındadır. Dolayısıyla bir lafzın şeriatteki anlamı dışında, ilk konulduğu anlam ve farklı ilim ve meslek dallarında kazandığı anlamları söz konusudur.

Gazzali'ye göre, örfî lafız iki şekilde oluşur:²⁵ Lafız önce genel bir anlam için konulur, sonra kullanım örfü onu belli manaya tahsis eder. Örneğin, "mütekellim" lafzı, Arapça'da konuşan, söz söyleyen, iletişim için lafızları kullanan herkesi ifade etmek üzere konulmuştur. Ancak ilim dilinde, onun anlamı, "kelam ilminde uzmanlaşan ilim adamı" olmuştur. Buna göre, ilk anlamıyla kullanıldığında vaz'î lafız, ikinci anlamıyla kullanıldığında örfî lafız olmaktadır.

Dil alanında örfî lafızdan (meslekî veya bilimsel terim) söz edildiği gibi, insan davranışları alanında da örfî delâletten söz edilebilir. Bazen bir fiilin bir irade ve işlemin göstergesi sayılması üzerinde bir toplumda veya bir meslek grubunda uzlaşma vardır. Örfî, delâletin temeli bu uzlaşmadır.

Fıkıhta örfün hüküm çıkarmada kaynak olması, toplumsal ilişkiler ve sözleşmelerde üzerinde anlaşıldığı varsayılan kimi kuralların varlığına dayalıdır. Bunlar teamül ve örf olarak toplumsal ilişkilerde ve sözleşmelerde zımnen yer alır. Bunlar, tarafların üzerinde sarîh olarak konuşmadığı yerde boşlukları doldurur. Bu kuralları belirtmek gerekmez; bu kurallarda olandan farklı bir sözleşme veya işlem söz konusu olunca, bu farklı olanı sarîh olarak belirtmek gerekir.

İkinci olarak mecaz yoluyla lafız, başka anlam için kullanılır, ilk konulduğu anlam unutulurken ikinci anlam yaygınlaşır. Dışkı anla-

²⁵ Gazzali, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, III, 15.

mindaki "ğait" kelimesinin *tuvalet* anlamında kullanılmaya başlanması gibi.²⁶

Ancak, kelimenin konulduğu anlamdan başka bir manaya geçişin kuralları vardır. Örneğin, "Aristoteles'e göre gerçek anlamıyla ifade edilen şey ile mecaz olarak kullanılan şey arasında bir benzerlik ilişkisi vardır."²⁷ "Nice âmâ insanlar var ki gözleri açık kimselerden daha iyi görür." tümcesi metaforiktir. Tümcede görme fiili, duyu yoluyla algılama şeklinde hakiki manada değil basiretin açık olması, varlığı ve hayatı anlama şeklinde mecazi manada kullanılmaktadır. "Kalp gözüyle görme" denildiğinde gerek "kalp gözü" gerekse "görme" birer metafordur. Gerek şer'î vaz' gerek ıstılahî vaz' gerekse mecaz, ilk vaz'î mana ile bir ilgisi dolayısıyla, o ilgiyi koruyarak gerçekleşir. Bu durumda, ilk vaz'î anlamın, bir önceliğe sahip olduğu; sözün gerek kullanımını gerekse anlaşılmasını etkilediği söylenebilir.

"Uyulaşım" ile Müslüman dilciler ve usul âlimlerinin "vaz' " kavramı arasındaki farklılık, önem arz etmektedir. Dilde lafızların belli bir anlama özgülmesi, başka bir ifadeyle bir anlama işaret etmek için bir kelimenin konulması, elbette uyulaşım ile olur. Kelimeyi kullanırken o anlamdan başka bir anlama geçişte de aslında bir uyulaşım vardır. Örneğin, dilde "kalem" sözcüğü, bir anlamı göstermek üzere konulmuştur ve kalemin o manayı göstermesi vaz'îdir. Bu kelimenin hakiki manada kullanımında da mecazî manada kullanımında da vaz'î bir delâlet vardır. Örneğin "Kalem üç kişiden kaldırıldı." hadisi, "Sorumluluk üç kişiden kaldırıldı" anlamındadır. Burada mecaz ve hakikat arasındaki ilgi, insanın iyilik ve kötülüklerinin görevli melekler tarafından yazılması ve insanın bunlardan dolayı sorgulanacak olmasıdır.

Dolayısıyla, mecazlar üzerinde de uyulaşım vardır; aksi hâlde mecazlar anlaşılmaz ve saçma sözlerden ibaret olur. O hâlde lafzın;

1. İlk Vaz'î/hakiki anlamı
2. Lafzın aktarıldığı başka manalar
- 2.1. İlmî veya örfî terim olarak anlamları

²⁶ Gazzali, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, III, 15.

²⁷ *Dil Felsefesi*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_felsefesi

2.2. Şer'î terim olarak anlamı

2.3. Mecaz olarak anlamı

şeklinde bir ayırım yapmak gerekir. Nitekim, İslam usûl âlimlerinde böyle bir ayırımın yapıldığı görülür. Bir örnek olarak "kitap" lafzının iki kapak arasındaki yazılı metne delâleti ilk vaz'ın sonucudur. "Kitap" lafzının farza delâleti, şer'î; usûl ilimlerinde Kur'an'a delâleti şer'î-istilahîdir (terimsel). Bu ayırımı sözcüğün işaret etmesi için konulduğu anlam ve daha sonra o sözcüğün yine uyuşum içinde aktarıldığı başka anlamlar vardır. Kanaatimizce bu ikili ayırım, daha doğrudur.

2. Lafzın Başka Anlama Nakli

Bir lafzın farklı anlamlara gelemesi, zaman içinde başka anlamlara aktarılmasının sonucudur. Burada aktarma, "nakil (نَقْل)"; lafız "menkûl"; aktarımı yapan "nâkil" olarak adlandırılır.

Menkûl (nakledilen, منقول), farklı anlamlar için ortak kullanılabilirken ilk anlamıyla kullanılmayan lafızdır. Menkul olarak isimlendirilmesi ilk anlamından başka bir manaya nakledilmesi nedeniyledir. Örneğin, "devr (دَوْر)" kelimesi, totoloji ve kısır döngü denen mantık hatasını ifade etmek üzere kullanıldığında menkûl olur. Dönme anlamıyla kullanıldığında ise mevzû' olur, çünkü bu anlam için konulmuştur.

Nâkil (nakledici, ناقل) ya şeriat olur o zaman şer'î menkul denir ya da şeriat dışı olur.

Nakledici şeriat olduğunda şer'î menkul, şer'î anlam ve şer'î delâlet ortaya çıkar.

Şeriat dışı olduğunda da nakledici ya genel örf ya da özel örf olur. Nakledici, genel örf olursa o zaman "örfi menkûl" oraya çıkar ve "örfi hakikat" olarak isimlendirilir. Lügate, yer üzerinde emekleyen, zorlanarak yürüyen her şeyi ifade ederken genel örfün at ve eşek gibi dört ayaklılara naklettiği "dâbbe" sözcüğü bunun örneğidir.

Nahivcilerin ve nazar ehlinin istilâhlarında olduğu gibi, nakledici,

özel örf olursa, "İstilahî menkul" adını alır.²⁸ Nahivcilerin "fiil (فعل)" terimi, yeme, içme ve vurma gibi failden meydana gelen şeyler için konulmuş, sonra nahivciler onu, "kendi başına üç zamandan birine bağlı manayı [eylemi] gösteren kelime" anlamına nakletmişlerdir. Yani fiil, dilde öznenen meydana gelen eylemlerinin kendisini ifade ederken dilbilgisinin terimi olarak cümlelerin bir ögesini, bir kelime türünü ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.

2.1. İstilahî vaz'

Burada vaz' genel uyulaşım anlamında olup belli bir meslek grubu veya ilim ehli tarafından gerçekleştirilir. İstilahî vaz'da kelime ilk konulduğu anlamdan başka bir anlama aktarılarak bir meslek veya ilim dalının terimine dönüşmektedir. Buna örfî vaz' denildiği de görülmektedir.

2.2. Şer'î vaz'

Salât, zekât, savm, hac gibi lafızların Şâri' Teâlâ tarafından nasslarda dinî-şer'î anlamlar yüklenerek kullanılmasıyla gerçekleşen vaz'dır.

Şer'î delâletle ilgili olarak Gazzali, şeriatın lafızlar üzerinde tasarrufta bulunduğunu, ama bunun lafzı tamamen ilgisiz başka bir anlam için kullanmak şeklinde olmadığını; lafzın şeriatte anlamı değişmekle birlikte, lügat anlamıyla da ilgisini korumaya devam ettiğini kabul etmektedir.²⁹ Örneğin, namaz ibadeti için dua anlamına gelen "salât" lafzı kullanılır. Çünkü, her ibadette dua olduğu gibi namaz ibadetine de dua vardır; o, duanın özel bir biçimidir. Bundan dolayı ona salât adı verilmiştir. Bu anlamda salât kelimesinin Türkçe karşılığı namazdır. Bu kelime Kur'an'da ilk vaz'î anlamıyla da şer'î anlamıyla da kul-

²⁸ el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 232.

²⁹ Gazzali, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, III, 20.

Bakıllânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*'da, tüm ahkâm ve ibadet isimlerinin değişim ve nakil olmaksızın lügavî anlamı üzere olduğunu; Allah'ın lügavî anlamı şer'î manaya nakletmediğini, Arapçayı olduğu gibi kullandığını ileri sürer. el-Bakıllânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, I, 387. Onun burada anlatmak istediği, dinde kelimeye lügavî anlamıyla ilgisiz yeni bir mana verilmemesi, kelimenin şer'î anlamının lügavî anlamından kopmaması olabilir.

lanılır. Yine "sıyam" sözcüğü, lügatte, salt "tutmak" anlamına gelir. Sonra şeriat bunu, niyetle birlikte özel bir tutma anlamına nakletmiştir. Bu nakledildiği anlamla sıyâm kelimesi, Türkçe'de oruç olarak karşlanır. Diğer bir örnek olarak da "küfr" sözcüğü, üstünü örtmek, gizlemek anlamına gelirken dinde İslam'ı reddetmek, İslam inancını yalanlamak anlamına taşınmıştır. Yine "zâhir" kelimesi, lügatte, ortaya çıkan, görünen anlamlarına gelir. Fıkıh usûlünde ise, "lafzın muhtemel anlamlarından, işitenin ilk anladığı mana" olarak tanımlanan bir terimdir.³⁰ Ancak Allah için isim olarak kullanıldığında ise şer'î vaz' veya nakil söz konusu olur. Kelimelerin şer'î anlamlarını bilmeye, şer'î hükümleri³¹ bilmek için ihtiyaç vardır.

2.3. Mecaz

Mecazda vaz'ın olmadığını söyleyenler, vaz' ile lafzın ilk kez bir mana için konulmasını kastetmektedirler. Bu durumda, lafzın uyuşma da olsa başka bir manada kullanımı "**lafzın nakli**" olarak isimlendirilebilir. Ancak mecazda vaz'ın olduğu söylenirse, vaz' genel olarak "**uyuşum**" anlamındadır. Genel uyuşum anlamıyla vaz', lafzın bir anlam (hakiki anlam) için ilk kez oluşturulmasını da onun için mecazî bir mana belirlenmesini de kapsar.

İlk anlamı terk edilmez, kelime yine o anlamda kullanılırsa, "**hakikat**" denir. Hakikat "üzerinde ıstılah olduğu şekilde kullanılan" olarak da tanımlanmıştır. Hakikat, ya lügavî ya şer'î ya da örfî olabi-

³⁰ Lafzın iki veya daha fazla anlama gelme ihtimali olur ancak dildeki, şeriateki yahut bir meslekteki kullanımına ilişkin örf sebebiyle bu anlamlardan birinin kullanımı diğerlerinden daha açık olur. Çünkü lafız, o mana için konulmuştur ve bazen başka anlamda kullanılır. İşiten kimseye lafız ulaştıncaya, onunla kastedilenin onun öne çıkan anlamı olduğu, onun aklına ilk önce gelir. el-Bâcî, "*el-Hudud fi'l-Usul*", 74. Başka bir ifadeyle, lafız, farklı anlamlara gelme ihtimali olmakla birlikte bunlardan biri daha açık, diğerleri zayıf olursa, açık anlamına göre "**zahir**" adını alır. Gazzalî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, III, 27.

³¹ **Şer'î hüküm**, Allah'ın yükümlünün fiillerine ilişkin talep veya serbestlik ifade eden ya da bunlar için [sebepe, şart ve mani bildirmek üzere] konulan hitabıdır. Buradaki talep içine vacip kılma, mendup kılma, haram kılma ve kerih görme şeklinde 4 talep türü girer. es-Senûsî, "*el-Hakâik fî Ta'rîfâtî Mustalahâtî 'Ulemâi'l-Kelâm*", 21-22. Şer'î hükümleri bilmek için hükmün bağlandığı illetin delâletlerini de bilmek gerekir.

lir.³² Buna göre lafzın ilk vaz'î anlamı da lafzın nakledildiği istilahî (ilmî, meslekî veya dinî) anlamlar da hakiki anlam olarak görülmekte; lafzın edebî sanat ile nakledildiği anlam ise mecazî anlam olarak görülmektedir.

"el-Menkul anı" olan "ilk anlam" terk edilir ve "el-menkul ileyh" olan "ikinci anlam"da kullanılırsa "**mecaz**" denir. Örneğin aslan lafzı, ilk olarak, yırtıcı bir hayvan için konulmuş, sonra aradaki cesaret ilgisini dolayısıyla cesur kimse anlamına aktarılmıştır.³³ Mecaz, kelimenin ilk vaz'î anlamı dışındaki tüm edebî kullanımlarını kapsayan bir kavramdır. Bu konuda "2. Semiyotik Ayrım /2.2. Okur" konusunda daha farklı bilgiler gelecektir.

Kelamcılar da bu ilmin konusu ve gayesi açısından, gruplandırmayı "hakikat" ve "mecaz" şeklinde yapar:

Mecaz; konulduğu anlamdan, başka bir manaya aktarılan lafızdır. Her mecazın bir hakikatinin bulunması gerekir. Hakiki anlamı üzere kullanılan her kelimenin mecazi anlamı olmayabilir ama mecazi anlam üzere kullanılan her kelimenin bir hakiki manası vardır.³⁴ Bu lafız ve sözlerden, mefhumlarına sığmasıyla değil lafızda eksiltme, lafız gizleme (hazf), lafızda fazlalık; yine yer değiştirme ve eğretileme nedeniyle bir değişiklik olması sonucunda, delâlet edenler vardır. Bu grup lafızlar da **mecaz** olarak isimlendirilir.³⁵

Kelamcılar için hakikat-mecaz ayrımı, mecaz türleri, benzetme şekilleri, kelime ve ifade kalıplarındaki anlam kaymaları, edebi sanatlar gibi pek çok mesele, aslında varoluşsal sorunun bir parçasıdır. Varoluşsal sorun, insanı bu dünyada imtihan için yaratan Allah'ı doğru biçimde tanımaktır. Kur'an'da insanın yaratılış amacı, Allah'a kulluktur. Bu kulluk da insanın akıl, sezgi, duyuş yeteneklerini en üst düzeyde kullanmasını gerektirir. Çünkü Allah'a O'nun istediği gibi kulluk etmek için önce O'nu tanımak, ibadetin anlamını bilmek gerekir.³⁶

³² el-Cüveynî, "*Kitâbu'l-Varakât*", 8; et-Taftazanî, "*Risaletü'l-Hudûd*", 50.

³³ el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 232.

³⁴ el-Bakillânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, I, 205.

³⁵ İbn Rüşd, *Kitabü'l-Zarûrî fî Usûli'l-Fıkh (Muhtasarü'l-Mustasfâ)*, 69.

³⁶ "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler (li-ya'budûn) diye yarattım." (Zâriyat, 51/56) ayetinde 'kulluk etsinler' ifadesi, İbn Abbas'tan bir rivayet-

Toplumun ilgi ve beğenisiyle oluşan tanınmışlık/şöhret, tanınmış kişinin çeşitli yönlerini sembolleştirir. Aynı durum, markalar, modeller vb. için de geçerlidir.

Sembolleşme ile mit/efsane kavramı arasında güçlü bir bağ vardır. Efsane, mecaz olarak sıra dışı bir başarı elde etmiş kimse, kurum, marka vb. için kullanılır ki yerine sembol/simge sözcüklerini kullanmak da aynı anlamı verir. Bir şeyin simgesi olmak, efsanevi bir değer kazanmak demektir. "Efsane olmak" deyimini de "sıra dışı bir başarısı veya özelliği ile efsane gibi anılmak" demektir. Bazen reklamlarda pazarlanan ürün "efsane" olarak nitelenerek sembolleştirilmeye çalışılır.

Meta Fetişizmi

İçinde yaşadığımız çağ, iletişim araçlarının sağladığı çeşitli ve geniş imkânlar nedeniyle, kültür ve gösterge endüstrilerinin doğduğu ve geliştiği, uluslararası şirketlere dönüştüğü bir çağdır. Kültür ve gösterge endüstrilerinin, çeşitli ideolojik mitler ürettikleri veya tarihi olayları ve bugünün pek çok sorununu örtbas edecek şekilde bunlarla gündemi doldurdukları, sahte kahramanlar var ederek kültürü dönüştürmeye yarayan "semboller" ve "kural göstergeler" oluşturdukları görülmektedir. Kitle iletişim araçlarının geniş kitleleri pasif alıcı durumuna dönüştürdüğü, özgürlük, eleştirel düşünme, sorgulama, birey olma söylemleriyle birlikte, hatırlama ve sorgulama yeteneklerini köreltmeyi başardıkları, "yanlış bir bilinç aşılayarak bireyleri sistemle bütünleştirmekte ve konformist bir tüketim toplumu oluşturmakta" oldukları gözlenmektedir. Mevcut üretim ve pazarlama düzeninin "işleyişine uygun bir algının oluşmasında ise reklamlar etkin bir rol oynamaktadır. Reklamlar toplumun her alanında değer ve sembolleri endüstrinin işleyişine uygun bir şekilde dönüştürürken⁵⁴ bir "meta fetişizmi" de üretmektedir. Binek araç reklamlarında bu durum, sıklıkla görülür. Öyle ki, bir otomobili veya arazi aracını olduğu gibi tanıtanın ötesinde, ona sahip olmaya özgürlük, zenginlik, statü, karizma ve seviyeli ilişki (?) gibi anlamlar yüklenir. Yaygın bir örnek de este-

⁵⁴ Kaleci, "Kültür Endüstrisi", 91.

tik bir ortamda, kupadan hazır kahve içerek kitap okuma fotoğrafı paylaşmaktır. Burada kitap okumaya kültürlenmenin ötesinde farklı değerler, örneğin elit olmak, entelektüel olmak gibi değerler yüklemektedir. Yine bir kürk, soğuktan korunmak için kullanılan bir giysiyken, bir sosyal statünün, imrenilir olmanın simgesine dönüşmektedir. Moda, burada rolünü oynar. Yeni stile bir anlam yükler, bir bakıma onu sembolleştirir. Bir elbise modelini entellektüel olmakla, bir aksesuarı gençlikle, bir kıyafet rengini saygınlıkla, puro içmeyi veya belli nezaket ifadelerini "elit" olmakla ilişkilendirir. Bu tüketim kalıplarıyla birey, kendini farklı bir statüde hissetmeye çalışırken meta fetişizmini içselleştirmektedir. Meta fetişizmi, maddi varlıklara duyulan tabii ihtiyaç dışında bir değer yüklenmesi veya kendinde var olmayan niteliklerin onlarda içkinmiş gibi algılanması durumudur.⁵⁵ Meta-fetişizmini, kanaatimizce, bir ürünün reklamsız ve piyasa girmeden önceki algısı/anlamı ile ustalıklı bir reklam sayesinde o ürün hakkında oluşturulan algı/anlam arasındaki fark ile örneklendirilebilir. Kültür ve gösterge endüstrisi, burada söz edilen fetişizmi de ayrıca pazarlamaktadır. Bireylere yeni düşünceler, beklentiler, amaçlar ve idealler aşılamaktadır.

- Hâle Etkisi Oluşturma

Göstergenin yananlamıyla ilgili olarak bir "**hâle etkisi**"nden⁵⁶ etmek, doğru olacaktır. Tanıtılan ürüne ilgi uyandırmak ve ona bazı toplumsal değerleri yüklemek için toplumsal değerlerin simgeleri (gerçek simge veya simgesel konuma geçmiş kimse, canlı veya nesne) ile birlikte sunulur. Toplumsal değerlerin simgeleri "gösterge" içinde bir çevre etkisi oluşturarak, tanıtılan ürüne de yansır. Örneğin, bir ürünün cinsellik çağrıştıran unsurlarla birlikte sunulması, ürünün

⁵⁵ bk. Aslan, "*Toplumsalın Yitik Öznesi Ya Da Metanın Fetiş Karakteri*". 161 vd. Erdoğan, "*Göstergebilim Üzerine*", www.irfanerdogan.com

⁵⁶ "**Hâle Etkisi (halo effect)**, bir kimsenin, bir grubun, bir kurumun, bir ortamın, bir objenin veya bir işin iyi bir özelliğine odaklanarak ona başka pozitif özellikler atfetmek veya başka özelliklerini de pozitif olarak anlamlandırmaktır. İlk izlenimin, doğru veya yanlış, sonraki algılama ve değerlendirmeleri etkilemesidir. Örneğin, sınavda ilk soruyu dikkat çekici şekilde iyi cevaplandıran öğrencinin diğer cevaplarının da olduğundan daha iyi değerlendirilebilmesi, hâle etkisine örnektir.

çoğunlukla zihinsel bir soyutlamadır. Fiiliyatta, işaretlerin sadece atanmış anlama geleceği birkaç durum olabilir.¹⁴³ Fiiliyatta bunlar, birbirinden ayrılmaz, çünkü bir göstergenin aynı anda ne'si ve nasıl'ı vardır; bir dizgenin atanmış ve imasal yanları birleştirdiği, anlamına bütün olarak sahip olduğu görülür. Dolayısıyla anlam olmadan çağrışımlar ve duygusal etkiler; düzanlam olmadan yananlam var olmaz. Diğer yandan her nesne, türünün ortak özellikleri ve kendisinin ayırt edici nitelikleriyle; düzanlam da çağrışımsal anlamlarıyla birlikte vücut bulur. Bunlar gerçeklikte birbirinden ayrılmaz, birbirine bağlı işeler de analiz yaparken zihinde bir soyutlamayla birbirinden ayırt edilirler. Bunun yanında, alttan, dolaylı ve hatta bilinçaltına hitap ederek mesaj vermek ile hilesiz biçimde mesajı iletmek farklıdır ve farkında olmayı gerektirir. Din açısından bakınca, Yan anlam oluşturmak, normaldir ancak bunun kötüye kullanımı ahlaki ve meşrû değildir.

Etkili bir iletişim, sadece bir bilginin/önermenin iletilmesini değil muhataplara duyguların da transferini içerir, onlarda yalnızca bilişsel (kognitif) değil aynı zamanda duyuşsal (efektif) bir değişimi gerçekleştirir. Dilin sıradan kullanımı ile edebî kullanımı arasındaki esas fark, kanaatimizce, budur. Bilimler, doğrudan raporlamayı, anlamı açık ve net olarak ifade etmeyi amaçlar. Hâlbuki duygular ve çağrışımsal anlamların da etkilerini taşımayı hedefleyen edebiyat dilinde özellikle de şiirde, sinema gibi çok bileşenli sanat dallarında anlamın farklı yollarla iletilmesi veya az sözle çok anlamın kastedilmesi istenir. Yine sosyal teoriler, ideolojiler ve kitleselleşen felsefî düşünceler de retoriğe ve epiğe ağırlık verirler; sanatı elverişli bir araç olarak düşünürler. Bu nedenle göstergebilim daha çok sanat ürünlerini ve ideolojik söylemleri, anlatı ve mitleri incelemeye yönelir.

Sanat açısından bakınca, göstergenin hazırlanma ve sunuluş amacı, düz anlamdan çok yan anlamdır. Sanatçının hüneri, istenen yananlamı esere estetik biçimde kodlamaktadır. Sanat açısından yan anlam daha önemli olmaktadır. Mesajı düz anlam olarak değil yan anlam olarak vermek daha çok tercih edilir ve daha etkilidir. Örneğin, Nefî "Maliki mezhebindenim zira, itikadımca kelb tahirdir." derken düz anlam ön plandadır, ama ikinci plandaki, yan anlam, bu ifadeye ayrı

¹⁴³ Erdoğan, *İletişimi Anlamak*, 238.

ayrı bir estetik ve etkileyicilik katmaktadır. Yan anlam ikinci planda olmasaydı, bu dize, belki kaba olacaktı.

Düzanlam ile yananlam yanında üçüncü bir anlam düzeyinden daha söz edilir: Bu düzeyde yer alan kültürel anlamlar, işaretin kendinden çıkmaz, sosyokültürel etkileşimlerden; anlam vereni ve anlam verileni toplumun kullanmasından ve değerlemesinden çıkar.¹⁴⁴ Anlamlar, belli zaman ve bağlamda bir kültürde halihazırda var olan imajlar, nosyonlar, kavramlar ve mitler stokundan çıkartılır. Algı yönlendirme, ideoloji aşılama ve koşullandırma yapılır. Bunun bir örneğini, Barthes, detaylı olarak açıklar:

"Berberdeyim, "Paris-Match"ın bir sayısını uzatıyorlar. Kapakta, Fransız üniforması giymiş genç bir zenci, gözleri yukarıda, hiç kuşkusuz üç renkli bayrağın bir kıvrımına dikili, asker selamı veriyor. Resmin anlamı bu."

Barthes, bu dizgenin aşılama istediği mesajı ayrıca belirtir:

"Fransa büyük bir imparatorluktur, renkli renksiz tüm oğulları bayrağının altında bağlılıkla hizmet eder..."

Sömürgecilik suçlayıcılarına, 'bu zencinin sözde sömürücülerine hizmet etme çabası'ndan daha iyi bir yanıt olamaz. Böylece, burada da, büyütülmüş bir gösterge dizgesi karşısındayım:

- Daha önce bir ön dizgeden oluşmuş bir gösteren var (bir zenci asker Fransız selamı veriyor);

- Bir gösterilen var (bu da amaçlanmış bir fransızsalık ve askerellik karışımı);